

У процесі формування та розвитку робітничих кадрів з урахуванням цільових програм на регіональному рівні, розробки ефективної кадрової політики й особливо при практичній реалізації зазначених у ній постулатів доцільним є вивчення передового світового досвіду управління робітниками.

Література:

1. Беккер Г. Человеческий капитал [Электронное издание] / Г. Беккер // Режим доступа : <http://methodology.chat.ru/becke1.htm>.
2. Веснин В. Р. Практический менеджмент персонала. Пособие по кадровой работе / В. Р. Веснин. – М. : Юристъ, 2003. – 495 с.
3. Костенко М. Професійне навчання безробітних як засіб відновлення та розвитку трудового потенціалу / М. Костенко // Україна : аспекти праці. – 2007. – № 2. – С. 32–39.
4. Коваленко М. Обучение как элемент мотивации персонала / М. Коваленко // Справочник кадровика. – 2004. – № 5 (23). – С. 76–79.
5. Стахів О. Проведення оцінки персоналу на підприємстві з метою стимулювання робітників до підвищення кваліфікації / О. Стахів // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 1. – С. 29–35.
6. Криклій А. С. Неперервна освіта персоналу та методи її оцінки / А. С. Криклій // Економіка та держава. – 2005. – № 2. – С. 29–32.
7. Каленюк І. Освіта в ринковому середовищі та неекономічні цінності / І. Каленюк // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 67–73.
8. Сартан Г. Н. Новые технологии управления персоналом / Г. Н. Сартан, А. Ю. Смирнов, В. В. Гудимов, Н. В. Подхватилин, М. Р. Алешунас. – СПб. : Речь, 2003. – 240 с.
9. Моргунов Е. Управление персоналом : исследование, оценка, обучение / Е. Моргунов. – М. : Бизнес-школа “Интел-синтез”, 2000. – 264 с.

Надійшла до редколегії 29.10.2014 р.

УДК 351:342.5–053.2/6(477)

Л. Ф. КРИВАЧУК

ДИТИНА ЯК ОБ’ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ

Розглянуто теоретичні та нормативно-правові засади визначення об’єкта державної політики у сфері охорони дитинства. Обґрунтовано, що об’єктом державної політики у сфері охорони дитинства в Україні є: у широкому значенні – складна соціальна система “дитина – сім’я – суспільство”, у вузькому значенні – дитина (діти).

Ключові слова: державна політика, державна політика у сфері охорони дитинства, охорона дитинства, дитина, діти.

The article reviews the theoretical and legal basis to determine the object of public policy in the field of child welfare. It is established that the object public policy in the field of child welfare in Ukraine: in the broadest sense – a complex social system “child – family – society”, in the narrow sense – the child (children).

Ключові слова: public policy, public policy in the field of child welfare, child welfare, child, children.

Творчий потенціал і соціальний ресурс є стратегічною основою модернізації суспільства. У сучасних умовах розвитку держави таким творчим потенціалом і соціальним ресурсом виступає дитинство. Сьогодні ситуацію у сфері охорони дитинства ускладнюють політичні та соціально-економічні проблеми України. Турбує зменшення чисельності дитячого населення (у 1991 р. чисельність дітей становила – 13 187 117 осіб, частка дітей від загальної кількості населення – 25,5 %; станом на 01.01.2013 р. – 7 990 391 особа та частка 17,6 %) [7, с. 8], наявність проблем у сфері освіти та охорони здоров'я дітей, поширення соціального сирітства, дитячої бездоглядності та безпритульності, девіантних проявів у дитячому середовищі, неефективна система захисту дітей від насильства та жорстокого поводження, насамперед у сім'ї та в системі кримінального провадження. Тому назріла гостра потреба посиленої уваги до дітей з боку держави, відтак актуальним є дослідження проблеми формування та реалізації державної політики у сфері охорони дитинства, зокрема дослідження об'єкта цієї політики.

Першою науковою працею з проблем дитинства була робота німецького лікаря й філософа Д. Тідемана “Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини” (1787 р.). Серед вітчизняних учених варто згадати І. Сікорського, який був першим перекладачем праці В. Прейєра “Душа дитини”. Вагомою є його монографічна робота “Виховання у віці першого дитинства” (1884 р.). Дитинство як особливе соціокультурне явище розглянув у своїй праці “Дитина і сімейне життя при Старому режимі” (1960 р.) французький історик-антрополог, соціолог Ф. Арієс, фундаментальною є також інша його робота “Історія дитинства у призмі століть: суспільна історія сімейного життя”. Помітно виділяються ґрунтовні роботи зарубіжних дослідників з проблем дитинства, зокрема: М. Мід “Культура і світ дитинства” (1970 р.), Л. Демоза “Психоісторія” (1970 р.), І. Кона “Етнографія дитинства” (1983 р.) та “Дитина і суспільство” (1988 р.), Є. Субботського “Дитина відкриває світ” (1991 р.), Д. Фельдштейна “Соціальний розвиток в просторі – часу Дитинства” (1997 р.).

Аналізуючи останні дослідження та публікації стосовно проблеми формування та реалізації державної політики у сфері охорони дитинства, слід назвати наукові доробки вітчизняних науковців у галузі державного управління, зокрема: І. Цибуліної (державна політика забезпечення захисту прав дітей), М. Батенчук (захист житлових і майнових прав дітей), І. Горобець (державна політика протидії дитячій бездоглядності та

безпритульності), К. Дубовик (державна політика ре соціалізації засуджених неповнолітніх). Водночас питання дослідження об'єкта державної політики у сфері охорони дитинства є недостатньо окресленим і висвітленим у сучасній методології науки державного управління за напрямом державне управління охороною дитинства.

Мета статі – з'ясувати сутність об'єкта державної політики у сфері охорони дитинства, обґрунтувати та висвітлити його специфіку.

Перш ніж перейти до з'ясування сутності та специфіки об'єкта державної політики у сфері охорони дитинства зазначимо, що поняття “державна політика у сфері охорони дитинства” визначаємо як складову загальнодержавної політики, специфічну, пріоритетну діяльність держави та її інституцій у сфері охорони дитинства, яка включає систему цілей, пріоритетів, завдань, принципів, напрямів, механізмів її формування та реалізації з метою створення соціально-економічних, політико-правових, організаційних умов та гарантій для фізичного, інтелектуального, культурного розвитку дітей, забезпечення й захисту їх прав та законних інтересів.

Неодмінними елементами будь-якої політики є її об'єкти та суб'єкти. Вважаємо, що об'єктом державної політики у сфері охорони дитинства в Україні є: у широкому значенні – складна соціальна система “дитина – сім'я – суспільство”; у вузькому значенні – дитина (діти).

Система “дитина – сім'я – суспільство” має дві підсистеми: “дитина – суспільство” та “дитина – сім'я”, центральним компонентом яких є дитина. Виокремлення дитини центральним компонентом систем “дитина – суспільство” та “дитина – сім'я”, а також об'єктом державної політики у сфері охорони дитинства в Україні, потребує з'ясування сутності понять “дитина”, “діти”.

У довідково-енциклопедичній літературі, зокрема у Глумачному словнику української мови надано таке визначення: “дитина” визначають так: “дитина” – це “маленька дівчинка або маленький хлопчик; син або дочка, незалежно від віку; той або те, що успадкували характерні риси епохи, середовища тощо” [21, с. 236]. В Універсальному словнику-енциклопедії поняття “дитина” трактується як “людина від народження до юнацького віку, організм якої інтенсивно росте” [22, с. 385].

У міжнародних нормативно-правових актах поняття “дитина” визначається як “кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше” (ст. 1; Конвенція ООН про права дитини (1989)) [10]; “будь-яка особа, що не досягла 18 років, якщо за законодавством, яке застосовується до дітей, повноліття не настає раніше” (ст. 2; Європейська конвенція про громадянство (1997)) [5]; “особа будь-якого громадянства, що не досягла 16 років і не має права самостійно вирішувати щодо місця свого постійного проживання за законодавством про місце її постійного проживання, законодавством її громадянства чи за внутрішнім законодавством

запитуваної держави” (ст. 1; Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (1980)) [6]; “будь-яка дитина законно чи незаконно народжена” (ст. 2; Конвенція про зайнятість жінок до та після пологів № 3 (1919)) [8]; “будь-яка особа, що не досягла 18-літнього віку” (ст. 3; Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000)) [18]; “особа віком до 18 років, стосовно якої розпорядження про контакт може бути видане або виконане в договірній державі” (ст. 2; Конвенція про контакт з дітьми (2003)) [9]; “будь-яка особа віком до вісімнадцяти років” (ст. 4; Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005)) [11].

Аналіз вітчизняних нормативно-правових актів показав, що визначення поняття “дитина” наведено у п’яти документах. Так, у Законі України “Про громадянство України” (від 18.01.2001 р. № 2235-III) поняття “дитина” трактується як “особа віком від 18 років” (ст. 1) [13]; інші чотири нормативно-правові акти, зокрема Закон України “Про охорону дитинства” (ст. 1) (від 26.04.2001 р. № 2402-III) [17]; Закон України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” (ст. 2) (від 21.11.1992 р. № 2811-XII) [14]; Наказ “Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії між Міністерством внутрішніх справ України і Адміністрацією державної прикордонної служби України з питань приймання-передавання та повернення дітей у країни постійного проживання” (п. 1.3.) (від 25.11.2003 р. № 1426/267) [15]; Наказ “Про затвердження Порядку розгляду звернень громадян та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення” (п. 1.4.) (від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11) [16] визначають “дитину” як “особу віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше”.

У Сімейному кодексі України (від 10.01.2002 р. № 2947-III) немає безпосереднього визначення поняття “дитина”, однак зазначено, що “правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття” (ст. 6) [20]. Тут слід звернути увагу на два аспекти, які потребують законодавчого врегулювання: по-перше, не визначено, що таке “правовий статус дитини”; по-друге, не встановлено вікову межу “повноліття”. До того ж законодавство розрізняє правовий статус дитини за критерієм досягнення 14-річного віку, зокрема: до досягнення 14 років, дитина є “малолітньою” і має часткову цивільну дієздатність; дитина у віці від 14 до 18 років є “неповнолітньою” і має неповну цивільну дієздатність (Сімейний кодекс України (ст. 6); Цивільний кодекс України (ст.ст. 31, 32)) [20; 23]. Зазначимо, що терміни “малолітня дитина” та “неповнолітня дитина” вперше були введені на законодавчому рівні у Сімейному кодексі України, який був ухвалений у 2002 р., а набрав чинності у 2004 р., до цього “особи віком до 18 років” визначалися як “неповнолітні”.

Законодавство також передбачає деякі юридичні факти, з настанням яких “неповнолітня дитина” (14 – 18 років) набуває повної цивільної дієздатності (як повнолітня особа), а саме: перебуває/перебувала в зареєстрованому шлюбі (доказом чого є свідоцтво про шлюб або свідоцтво про розірвання шлюбу); досягла 16-и років і працює за трудовим договором (доказом є трудовий договір, довідка з місця роботи або трудова книжка); записана матір’ю або батьком дитини (доказом є свідоцтво про народження дитини); досягла 16-ти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (доказом є свідоцтво приватного підприємця) (ст.ст. 34, 35 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. № 435-IV) [23].

Слід також звернути увагу ще на одну особливість поняття “дитина”, а саме: у законодавстві встановлено верхню вікову межу повноліття – 18 років, однак не зазначено нижньої вікової межі, що є питанням дискусійним: чи від народження, чи від моменту зачаття дитина набуває правового статусу та має право на захист.

З’ясувавши сутність поняття “дитина”, перейдемо до розгляду поняття “діти”. Зокрема, в Українському педагогічному словнику міститься таке тлумачення: “діти” – це “особи, що не досягли повноліття; дітьми є й особи, що є синами і дочками щодо своїх батьків незалежно від віку” [2, с. 98]. Цільовою групою нашого дослідження є “діти” в розумінні “особи, що не досягли повноліття”. Доцільно звернути увагу, що в українському суспільстві “діти” є великою соціально-демографічною спільнотою, зокрема станом на 01.01.2013 р. чисельність осіб віком до 18 років в Україні становила 7 990 391 особу, що дорівнює 17,6 % від загальної чисельності населення [7, с. 8].

Окрім того, “діти” як велика соціально-демографічна група населення мають свою специфіку, яка визначається віковими характеристиками, особливостями їх соціально-психологічного розвитку та соціального становища. Для кращого розуміння сутності цього концепту розглянемо періодизацію дитячого віку та особливості соціально-психологічного розвитку дітей.

У XIX ст. у деяких періодизаціях вікового розвитку дитини з’явився період “розвитку в лоні матері”, а також розширення дитинства на вікову групу “новонароджених” (до 7-го дня життя), період “немовляти” (до 7-го місяця життя), період “дитинства” (до 7-го року життя), період “отроцтва та дівочі роки” (до 14-го року життя). Така періодизація дитинства була характерною для класифікації, яку здійснив німецький патологоанатом Л. Ашоф [3, с. 44].

Становлення особистості дитини відбувається на основі її індивідуальних особливостей характеру і волі, інтересів і потреб, розумового розвитку, знань, свідомості і самосвідомості, світогляду тощо. Їх розвиток характеризується нерівномірністю. У цьому контексті Ж. Піаже та С. Гессен виділили шість фаз розвитку дитини: I – до 5 років – фаза інтенсивного розвитку; II – від 5 до 7 років – фаза першого “застою”; III – від 7 до 11 років – фаза нового інтенсивного розвитку; IV – від 11 до 14 років – фаза

другого “застою”; V – від 14 до 17 років – третя фаза інтенсивного розвитку; VI – від 17 до 21 року – фаза гармонізації або поступового розвитку [1]. З погляду традиційної рольової теорії, кожне суспільство пропонує усталений набір ролей для своїх членів, що зумовлює формування соціальної ідентифікації. Р. Селман виокремив п’ять стадій розвитку особистості дитини: I – від народження до 6 років – стадія недиференційованого егоїзму; II – від 6 до 8 років – диференціальна стадія, стадія суб’єктивної перспективи або соціально-інформаційна стадія; III – від 8 до 10 років – стадія саморефлексивного мислення або взаємної перспективи; IV – від 10 до 12 років – стадія перспективи третьої особи або загальної перспективи; V – від 12 років до періоду дорослості – стадія багатосторонньої і суспільної перспективи [19, с. 26].

Найпоширенішою є періодизація дитинства, зокрема “періодизація дитячого розвитку”, запропонована Л. Виготським, який життя дитини поділяє на такі основні періоди, в основу визначення яких покладено концепцію психологічного віку, як етапу стадій дитячого розвитку, що характеризуються своєю структурою та динамікою: до 2 місяців – період “новонародження”; 2 місяці – 1 рік – “вік немовляти”; 1–3 роки – “раннє дитинство”; 3–7 років – “дошкільний вік”; 7–13 років – “шкільний вік”; 13–17 років – “пубертатний вік” [12, с. 172]. Згідно з концепцією Д. Ельконіна весь процес розвитку дитини можна розділити на такі етапи: дошкільне дитинство – від народження до 6-7 років; “молодший шкільний вік” – від 6 (7) до 10 (11) років; “середній шкільний вік” – від 10 (11) до 13 (14) років; “старший шкільний вік” – від 13 (14) до 16 (17) років [4].

Зазначимо, що існують й інші періодизації дитячого розвитку. З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що в історії розвитку дитинства існували різні підходи до вікової періодизації, які поділяємо за трьома критеріями:

– перший – вікова періодизація, здійснена на основі розвитку дитини (біологічного, психічного, соціального);

– другий – вікова періодизація, здійснена на основі входження дитини у різні соціальні інституції (дошкільний вік, молодший шкільний вік, шкільний вік тощо);

– третій – вікова періодизація, здійснена на основі правосуб’єктності дитини (малолітні діти, неповнолітні діти, часткова дієздатність дітей, неповна дієздатність дітей тощо).

Розвиток дитини відбувається за трьома взаємопов’язаними напрямками – біологічним, психологічним, соціальним – полягає в тому, що за кожним напрямком виникають і нагромаджуються незворотні зміни – нові утворення, нові якісні стани. Насамперед, кожному помітні біологічні зміни, які відбуваються з дитиною. Біологічне характеризується фізичним розвитком, який складається з морфологічних, біологічних, фізіологічних змін. Змінюється, збільшується вага дитини, її зріст, до того ж найбільш інтенсивно

це відбувається у перші роки життя дитини. Фізіологічний розвиток дитини характеризується вдосконаленням з дорослішанням фізіологічних процесів, які протікають в організмі. Значно ускладнюються і стабілізуються до 18-річного віку кровообіг і травлення, процеси нервової діяльності. Важливе значення мають процеси, які визначають статевий розвиток і дозрівання.

Значні зміни відбуваються у психіці дитини. Змінюється швидкість протікання психічних процесів, формується характер, розвивається воля тощо. Характерними є показники розвитку сприймання в дітей. Розвивається пам'ять і мислення дітей: пам'ять – від механічної до смислової та логічної, мислення – від конкретних (наочних) його форм до абстрактних, узагальнено-теоретичних. Розвивається увага, емоції, здібності.

Соціальний розвиток дитини характеризується здебільшого ускладненням взаємин з людьми, суспільством загалом. Дитина стає суб'єктом відносин: вона не тільки сприймає спрямовані на неї впливи, а й сама свідомо справляє вплив на довколишніх, щоб змінити своє становище. І починається це в ранньому віці, вже з перших місяців життя. У соціальному середовищі дитина соціалізується, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми, установки, властиві суспільству і соціальним групам, до яких він належить, а також активно входить в систему соціальних зв'язків та набуває соціального досвіду.

Ураховуючи вищевикладене, вважаємо, що “діти” як велика соціально-демографічна група населення є специфічною і внутрішньо диференційованою, а також визначаються не лише за віковими межами, а й за місцем, яке вони посідають у соціальній структурі суспільства та особливостями соціально-психологічного розвитку. Серед специфічних особливостей “дітей” виділяють основні та другорядні. Основні: анатомо-фізіологічні, психолого-педагогічні, вікові, соціальні характеристики. Другорядні: місце проживання, суспільно-корисна діяльність, ціннісні орієнтації. Про складність і внутрішню диференціацію вікової групи “діти” свідчить те, що законодавчо визначено окремі групи дітей, які перебувають у “несприятливих умовах та екстремальних ситуаціях”, зокрема, в Законі України “Про охорону дитинства” (від 26.04.2001 р. № 2402-III) виокремлено такі категорії дітей: “діти-сироти”; “діти, позбавлені батьківського піклування”; “безпритульні діти”; “діти-інваліди та діти з вадами розумового або фізичного розвитку”; “діти, які постраждали внаслідок стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф”; “діти, уражені ВІЛ-інфекцією та діти, хворі на інші невиліковні та тяжкі хвороби”; “діти-біженці” [17]. Звернемо увагу, що існують різні підходи до виокремлення тих чи інших категорій дітей, враховуючи різні критерії. Однак, не ставлячи за мету структурувати вікову групу “діти”, намагалися акцентувати увагу на її складності та внутрішній диференціації.

Отже, з урахуванням викладеного матеріалу можна зробити такі висновки.

Історично дитинство пов'язується з конкретним соціальним статусом, обсягом прав та обов'язків, властивих цьому періоду життя, набором різних видів і форм діяльності. Дитина є важливим об'єктом, як суспільних відносин, так і державної політики у сфері охорони дитинства, від дієвості та ефективності якої залежить становище дітей, їх успішна соціалізація, гармонійний розвиток.

Вважаємо, що об'єктом державної політики у сфері охорони дитинства в Україні є: у широкому значенні – складна соціальна система “дитина – сім'я – суспільство”; у вузькому значенні – дитина (діти).

У міжнародних нормативно-правових документах поняття “дитина” визначено у таких нормативно-правових актах: Конвенція ООН про права дитини (1989 р.), Європейська конвенція про громадянство (1997 р.), Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (1980 р.), Конвенція про зайнятість жінок до та після пологів № 3 (1919 р.), Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.), Конвенція про контакт з дітьми (2003 р.), Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005 р.).

У Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) досліджуване поняття визначено таким чином: “дитина” – кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше”.

Аналіз вітчизняних нормативно-правових актів показав, що визначення поняття “дитина” наведено у п'яти документах, зокрема: Закон України “Про громадянство України” (2001 р.), Закон України “Про охорону дитинства” (2001 р.), Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” (1992 р.), Наказ “Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії між Міністерством внутрішніх справ України і Адміністрацією державної прикордонної служби України з питань приймання-передавання та повернення дітей у країни постійного проживання” (2003 р.), Наказ “Про затвердження Порядку розгляду звернень громадян та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення” (2004 р.).

Установлено, що в останніх чотирьох нормативно-правових актах поняття “дитина” визначено як особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

У Сімейному кодексі України (2002 р.) немає безпосереднього визначення поняття “дитина”, однак зазначено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Законодавство розрізняє правовий статус дитини за критерієм досягнення 14-річного віку, зокрема: до досягнення 14 років, дитина є “малолітньою”, у віці від 14 до 18 років є “неповнолітньою”. Терміни “малолітня дитина” та “неповнолітня дитина” вперше були введені на законодавчому рівні у Сімейному кодексі України (2002 р.), до цього “особи віком до 18 років” визначалися як “неповнолітні”.

Діти є специфічною соціально-демографічною групою населення та мають вікові, психологічні й соціальні особливості, що необхідно враховувати у процесі формування та реалізації державної політики у сфері охорони дитинства в Україні. Водночас, переконані, що, формуючи та реалізуючи державну політику у сфері охорони дитинства, державі необхідно враховувати, що діти мають значні потенційні можливості, а це зумовлює неприпустимість недооцінки ролі та місця дитинства в державотворчих процесах.

Література:

1. Василькова Ю. В. Социальная педагогика / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М. : Академия, 1999. – 440 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
3. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / [А. М. Богущ, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш та ін.]; [наук. ред. А. М. Богущ ; за заг. ред. Н. В. Гавриш]. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.
4. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 6–20.
5. Європейська конвенція про громадянство / Рада Європи ; Конвенція, міжнародний документ від 06.11.1997 р. ETS № 166 (ратифіковано в Україні 20.09.2006 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
6. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми / Рада Європи; Конвенція, міжнародний документ від 20.05.1980 р. (ратифіковано в Україні 06.03.2008 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
7. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства [Електронний ресурс] : статистичний збірник за 2012 рік / Державна служба статистики України ; [відп. за вип. І. В. Калачова]. – К. : ДССУ, 2013. – 78 с. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Конвенція про зайнятість жінок до та після пологів № 3 / Міжнародна організація праці; міжнародний документ від 29.10.1919 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
9. Конвенція про контакт з дітьми / Рада Європи; Конвенція, міжнародний документ від 15.05.2003 р. ETS № 192 (ратифіковано в Україні 20.09.2006 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
10. Конвенція про права дитини / ООН; Конвенція, міжнародний документ від 20.11.1989 р. (ратифіковано в Україні 27.02.1991 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

11. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми / Рада Європи; Конвенція, міжнародний документ від 16.05.2005 р. (ратифіковано в Україні 21.09.2010 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

12. Кулагина И. Ю. Возрастная психология: полный жизненный цикл человека / И. Ю. Кулагина. – М. : ТУ “Сфера”, 2004. – 464 с.

13. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

14. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

15. Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії між МВС України і Адміністрацією ДПІС України з питань приймання-передавання та повернення дітей у країні постійного проживання : Наказ МВС України, Адміністрації ДПІС України від 25.11.2003 р. № 1426/267 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

16. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення : Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, МВС України, МОН України, МОЗ України від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

17. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

18. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності / ООН; Протокол, міжнародний документ від 15.11.2000 р. (ратифіковано в Україні 04.02.2004 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

19. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.

20. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

21. Тлумачний словник української мови / [за ред. проф. В. С. Калашника]. – Х. : “ПРАПОР”, 2004. – 992 с.

22. Універсальний словник-енциклопедія / [гол. ред. член-кор. НАНУ М. Попович ; 3-тє вид., перер., доп.]. – К. : Новий друк, 2003. – 1414 с.

23. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.